

**МАСОВІ ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ОДЕЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
1938 РОКУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ ПАВЛА
КИСЕЛЬОВА**

О.Г. БАЖАН,
канд. іст. наук, доц.,
Інститут історії України
НАН України
(України)

Рішення лютого-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 року поклали початок генеральної чистки країни Рад «надмірно наповненої шпигунами, диверсантами, шкідниками». Головним провідником сталінських репресій на Одещині стає обласне управління НКВС. Облік і попередню розробку майбутніх жертв у регіоні було здійснено одеськими чекістами навесні-на початку літа 1937 року під керівництвом старшого майора держбезпеки Олександра Розанова. Запускати на повну потужність репресивну машину у прикордонній області УРСР довелося новому очільнику Управління НКВС – полковнику Миколі Федорову, який з липня 1937 по лютий 1938 року не раз «перевиконував» спущені згори кількісні «ліміти» по першій (розстріл) і другій (виселення у табір) категоріях стосовно так званого «найактивнішого антирадянського елементу». «Локальні ініціативи» щодо проведення союзних національних операцій НКВС протягом лютого-травня 1938 року висував наступник М. Федорова – Дмитро Гречухін.

На початку червня 1938 року «планові завдання» щодо виявлення й покарання так званих «ворогів народу» на Одещині перебрав на себе капітан органів держбезпеки Павло Петрович Кисельов (10.03.1903-23.02.1939). Уродженець Харкова П. Кисельов розпочав кар'єру чекіста у 1921 році на посаді розвідника секретно-оперативного відділку Південного окружного транспортного відділу ЧК. У 1923 році обійняв посаду уповноваженого по боротьбі з бандитизмом Кременчуцького окружного дорожньо-транспортного відділу (ДТВ) Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) при Раді народних комісарів СРСР. Через рік – уповноважений ДТВ ОДПУ СРСР Південних залізниць. Протягом 1925-1927 років – курсант 3 прикордонної школи ОДПУ СРСР. У 1927-1930 роках перебуває на посадах: помічник уповноваженого, уповноважений комендатури, уповноважений по шпигунству та українській контрреволюції 24 прикордонного загону внутрішньої охорони ДПУ УРСР. Наприкінці 1920-х років долучився до розробки та ліквідації «контрреволюційних справ»: «Емігрант», «Нальотчики», «Філателісти». Упродовж 1931-1932 рр. – уповноважений 4 відділку особового відділу Українського військового округу. На цій посаді (судячи зі службових характеристик) він виявив себе «хорошим слідчим» у справах «Весна» (каральна операція органів ОДПУ, проведена в 1930-31 роках із метою «чистки» лав Червоної армії від спеціалістів колишньої Російської Імператорської армії і цивільних осіб, у тому числі колишніх білих

офіцерів) та «Професор» (оперативна розробка 1930-1931 років, у ході якої було нейтралізовано учасників контрреволюційної організації, створеної нібито чеським генштабом). У 1932-1933 рр. – оперуповноважений Секретаріату Колегії ДПУ УРСР. У 1933-1934 рр. оперуповноважений іноземного відділу ДПУ УРСР.

Виконуючи обов'язки начальника 3 відділку іноземного відділу Управління держбезпеки НКВС УРСР (1934-1937 рр.), провадив закордонну розробку Проводу ОУН на чолі з Євгеном Коновальцем [1, т.1, арк.71] та досягнув певних успіхів у вербуванні агентури для закордонних комбінацій під кодовими назвами: «Балтієць», «Палій» і започаткував «цінні перспективні справи»: «Ставка», «У-2», «Фін-Поділля».

З жовтня 1937 р. по березень 1938 р. П.Кисельов перебував у кріслі начальника XI відділу (водний) УДБ НКВС УРСР. У квітні за дорученням наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського П.Кисельов зосередив свій оперативний досвід на «практичній роботі по відновленню річкового флоту на Дніпрі». У травні 1938 року П.Кисельов прибув до Одеси, як він сам згодом стверджував, для «організації та відновлення» Чорноморського пароплавства. Перебуваючи у Південній Пальмірі, отримав чергове чекістське завдання – керувати Управлінням НКВС Одеської області.

Переведення П.Кисельова на нову посаду відбулося в рамках чергової кадрової пертурбації керівного складу Одеського обкому КПУ та силових структур регіону. На початку травня 1938 року очолювати Одеську обласну партійну організацію було довірено колишньому начальнику УНКВС по Харківській області Григорію Телешеву. У той самий час очільник одеських чекістів Дмитро Дмитрович Гречухін був відкликаний до столиці УРСР для проходження служби у статусі начальника особливого відділу НКВС Київського військового округу та заступника наркома внутрішніх справ УРСР.

Після прийому справ у Д.Д. Гречухіна П.П. Кисельов у першій декаді червня 1938 року прибув до Києва для отримання інструкцій від самого наркома внутрішніх справ УРСР. На таємній нараді у О.Успенського було визначено «чистити Одесу від ворожих елементів», так як у районах області завдяки діяльності колишнього начальника УНКВС Д.Гречухіна «контрреволюція сильно поширена» [1, ф.5, спр. 68251, т.1, арк.85].

Виконуючи вказівки наркома у червні 1938 року підлеглі П.Кисельова у короткі терміни запроторили за ґрати понад 150 «неблагонадійних осіб» в Одесі. Жваво провівши «санацію» Південної Пальміри, керівництво УНКВС відразу зосередилося на розробці оперативного удару по «контрреволюційним елементам» у межах області. Приводом для розгортання каральних акцій в сільськогосподарських районах Одещини влітку 1938 року, на думку Павла Кисельова, слугувала незадовільна ситуація, яка склалася у колгоспах напередодні жнив: «з розгортанням робіт по підготовці до збору урожаю цього року виявлене значне шкідництво при будівництві нових складів для приймання зерна та з ремонтом іншої складської ємкості під хлібні культури. Стан тракторів, комбайни по машинно-тракторним станціям і радгоспам області були відремонтовані погано, шкідницьки... Такий стан свідчить про те, що в

правліннях колгоспів, в МТС, земорганах, сільрадах та райвиконкомках знаходилась велика кількість ворожих елементів, які всіляко гальмували виконання сільськогосподарських кампаній і привели до часткового занепаду сільського господарства шляхом зменшення урожайності, засміченості полів та занедбаністю сівозміни» [1, ф.5, спр.68251, т.1, арк.86-87]. Оперативний удар по «контрреволюційним елементам» у районах області було нанесено наприкінці червня 1938 року, в ході якого було заарештовано 700 осіб із числа «куркулів, колишніх петлюрівців, білих, церковників».

Одночасно з репресивною кампанією по боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі, відбувалися «оперативно-розшукові заходи» для знешкодження на території Одещини філії «Всеукраїнського військово-повстанського партизанського штабу», яка нібито складалася з учасників правотроцькістського та буржуазно-націоналістичного підпілля. У першій декаді червня 1938 року без всіляких на те підстав за ґратами опинилося 33 особи з числа колишніх червоних партизан, яким закидалася «підготовка широкої диверсії на Чорноморському узбережжі, спрямованої на знищення берегових артбатареї Одеського укріпрайону». Керівником диверсійної організації було названо директора наукової бібліотеки І.К. Д'ячишина. Всього, упродовж так званих слідчих дій, було сфальсифіковано справ на 65 колишніх партизан, 5 із яких згідно постанови трійки НКВС під керівництвом П.Кисельова були розстріляні, а інші 60 тривалий час перебували в ув'язненні та піддавалися тортурам.

При перевірці в березні 1939 року оперативно-слідчої діяльності Одеського обласного управління НКВС було виявлено в який спосіб відбувалося умисне викривлення подій та фактів у справі «антирадянської військово-повстанської партизанської організації»: «Слідством встановлено, що ШНАЙДЕР, будучи начальником 3 Відділу УДБ УНКВС по Одеській області, спільно з РИБАКОВИМ (начальник відділку 3 відділу УДБ УНКВС по Одеській області – авт.) та ОРЛОВСЬКИМ (начальник відділку 3 відділу УДБ УНКВС по Одеській області) шляхом отримання в одного з арештованих – ГАЛЕСКО провокаційних свідчень про наявність нібито на Одещині антирадянської повстанської партизанської організації, провели масові арешти колишніх партизан і шляхом застосування під керівництвом ОРЛОВСЬКОГО незаконних методів слідства, примушували заарештованих підписувати вигадані покази про приналежність до антирадянської організації. Корегування явно провокаційних свідчень проводили ШНАЙДЕР, РИБАКОВ та РАЄВ (заступник начальника 3 відділу УДБ УНКВС по Одеській області – авт.)... ЗІСЛІН (тимчасово виконуючий обов'язки начальника економічного відділу УНКВС по Одеській області – авт.), будучи начальником Слідчої групи в Центральному арештанському будинку («ЦАБ» організований в 1937 р. з ініціативи контррозвідувального відділу УНКВС по Одеській області у приміщенні карного розшуку – авт.) замість того, щоб розібратися в безглуздість показів арештованих партизан, проводив закріплюючі очні ставки між ними, відновлюючи покази тих, хто відмовився свідчити, і навіть «викрив змову» серед

партизан, які готувалися відмовитися від показів на суді» [1, ф.5, спр.58721, т.1, арк.71].

Про правовий нігілізм, свавілля та жорстокість, які панували серед одеських чекістів, напрочуд яскраво та детально змалював у своїх спогадах у часи «хрущовської відлиги» старший уповноважений Одеського управління КДБ Віктор Сальников: «В органах НКВС я працюю з 1938 року з квітня місяця. До цього працював на партійній роботі і в органи НКВС я пішов працювати по рішення ЦК КП(б)У. До мого приходу на роботу в НКВС почалися проводитися масові арешти учасників різноманітних контрреволюційних організацій і при мені продовжувалися арешти до листопада 1938 року. На початку, протягом місяців 4-5 я працював в 4-му відділі УДБ УНКВС, який займався розслідуванням по всім антирадянським партіям, по справам націоналістичних формувань і у справах про шкідництво в сільському господарстві. До вступу на роботу в органи НКВС я не був знайомий зі слідчою роботою, але через 4-5 днів мені було доручено вести самостійно слідство по звинуваченню професора ЧЕРНЯВСЬКОГО. Так як ЧЕРНЯВСЬКИЙ не визнавав себе винним ні в яких контрреволюційних злочинах, то начальник відділку 4-го відділу ТЯГІН звинувачував мене в тому, що я не бажаю боротися з ворогами народу тощо.

Бажаючи показати мені як потрібно вести слідство і як потрібно домагатися показів заарештованого у здійсненні контрреволюційних злочинів, ТЯГІН у моїй присутності став допитувати ЧЕРНЯВСЬКОГО. Він посадив ЧЕРНЯВСЬКОГО копчиком на кінчик стільця, запропонував ЧЕРНЯВСЬКОМУ витягнути ноги, а коли ЧЕРНЯВСЬКИЙ виконав вимоги ТЯГІНА, то останній спершу сів, а потім став йому на коліна. Такий метод допиту мене страшенно обурило і я розмовляв з ТЯГІНИМ з цього приводу. ТЯГІН відповів, що тільки таким чином і можливо змусити заарештованого визнати себе винним у здійсненні контрреволюційних злочинів, а якщо я не буду застосовувати таких методів, то я жодної справи не розкрию...

Застосовувалися такі методи впливу: тривале стояння на ногах, побиття арештованого кулаком, палками, а ТЯГІН застосовував навіть кастет, биття пальцем в одне місце грудей протягом декількох годин, від чого у заарештованого розпирало груди, садити заарештованого на кілочок, вставлений у сидіння м'якого стільця, крик через рупор у вухо, такий метод, який у моїй присутності застосовував ТЯГІН стосовно ЧЕРНЯВСЬКОГО.

Психічні засоби впливу застосовувалися наступні: умовляння заарештованого дати покази на себе та інших, обіцяючи за це більш м'яку міру покарання, а за відмову дати покази – розстріл, погрози арештом його сім'ї і т.п. Той слідчий, який не застосовував таких методів слідства, вважався поганим працівником і його звинувачували у небажанні боротися з ворогами, а це могло потягнути за собою його арешт і звинувачення в контрреволюційних злочинах...

Начальник 4-го УДБ УНКВС Одеської області КАЛЮЖНИЙ, який мав кабінет через 12-15 кабінетів від мого кабінету, одного разу зателефонував мені і говорить: «Я не чую як ви допитуєте заарештованого»... Інші слідчі допитували арештованих так, що це було чути не тільки в кабінеті КАЛЮЖНОГО, але і за

квартал від будівлі НКВС*. Були випадки, коли від таких допитів заарештовані викидалися з другого та третього поверхів через вікно і розбивалися» [1, ф.5, спр.68251, т.2, арк.120-122].

З особливим цинізмом та порушенням елементарних правових норм у липні-серпні 1938 року на Одещині прокотилася хвиля масових необґрунтованих арештів на підставі шифротелеграми керівника особливого відділу Київського особливого військового округу Дмитра Гречухіна. За наказом зверху особливим відділом 6-го стрілецького корпусу в Одесі було заарештовано 100 демобілізованих військовослужбовців РСЧА на підставі того, що вони є уродженцями регіонів царської Росії, які після Першої світової війни відійшли Румунії, Польщі, Литві, Латвії, Естонії та Фінляндії [1, ф.5, спр.68251, т.1, арк.59-60, 94].

У тандемі з першим секретарем Одеського обкому та міськкому КП(б)У Г.Телешевим, який з трибуни XIV з'їзду КП(б)У (червень 1938 р.) пообіцяв «по-справжньому, по-більшовицьки викорчувувати ворожі гнізда троцькістсько-бухарінських, буржуазно-націоналістичних та інших бандитських виродків» [2, ф.1, оп.1, спр.544, арк.244], капітан держбезпеки П.Кисельов розпочав арешти серед партійно-радянських функціонерів області. Так, силами співробітників секретно-політичного відділу УНКВС у липні 1938 року було викрито «Одеський обласний центр контрреволюційної терористичної організації правих». Учасники антирадянського угруповання (завідувач оргколгоспним сектором Одеського обласного земельного відділу М. Баргер, завідувач обласним фінансовим відділом І. Сенкевич, секретар Одеського облвиконкому К. Харченко, начальник бюджетного управління Одеського облфінвідділу Ф. Поливанов, виконуючий обов'язки начальника облплану О.Банковський та інші управлінці обласного рівня) за версією чекістів готували вбивство першого секретаря Одеського обкому КП(б)У Г.Телешева і всіляким чином прагнули завадити проведенню виборів до Верховної Ради УРСР [1, ф.5, спр.68251, т.2, арк.73].

Із метою отримання «щиросердних показів» від підозрюваних про відомі спецслужбам наміри вчинити контрреволюційний злочин застосовувалися бузувірські методи допиту. Найбільш поширеним серед дізнавачів способом розговорити організаторів замаху на керівника Одеської обласної парторганізації було застосування «камери стійки» – спеціальна камера в Центральному арештантському будинку, в яку поміщали заарештованих, які відмовлялися обмовляти себе та колег. Незговірливим не дозволялося ні сидіти, ні лежати. Спостереження за такою камерою вели спеціально відібрані працівники міліції. Випробування «камерою стійки» не витримав економіст за фахом Іван Хомич Сенкевич, який «зізнався» у вербовці значного числа осіб до «Одеського обласного центру контрреволюційної терористичної організації правих».

Усього протягом червня-вересня 1938 року працівниками слідчого апарату Одеського управління НКВС було завершено та передано на розгляд Військової колегії Верховного Суду СРСР 119 справ на 119 відповідальних радянських та партійних працівників Одещини, з яких 118 осіб виїзною сесією вищого судового органу Радянського Союзу 10-12 жовтня 1938 року були засуджені [1, ф.5,

спр.68251, т.2, арк.192]. Про саму судову процедуру за участі Військової колегії Верховного Суду СРСР у часи «великого терору» в Одесі та навколо неї збереглися свідчення чекіста В. Сальникова: «Психологічні впливи застосовувалися не тільки під час слідства, але вони застосовувалися і після завершення слідства, безпосередньо перед судом. Слідчі цілу ніч тримали у своїх кабінетах заарештованих перед слуханням їх справ у суді та умовляли їх підтвердити у суді дані ними на попередньому слідстві покази, говорячи, що «за визнання половина покарання», а в іншому випадку вони будуть суворо покарані. Засідання Військової колегії проводились завжди в кабінеті начальника Управління НКВС. Слідчий, після обробки заарештованого вів його в цей кабінет, де вже знаходилися комендант та вахтер. Судове засідання відбувалося дуже швидко. Суд запитував тільки заарештованого, чи визнає він себе винним чи ні. Хвилини через 2-3 оголошувався вирок про розстріл. Комендант та вахтер виводили заарештованого, говорячи йому, що він зараз буде бачитися з прокурором, який надасть йому олівець та папір, щоб написати прохання про помилування, і вели його у підвал, де в коридорі сидів прокурор, який встановлював прізвище, ім'я та по-батькові засудженого, вручав йому олівець та папір. Після чого арештованого вели в іншу кімнату, де нібито він повинен був писати прохання про помилування, але його там відразу розстрілювали. Таким чином, після суду заарештований у камеру не потрапляв».

Кримінальна справа заведена на Павла Кисельова у середині листопада 1938 року містить у собі матеріали, які проливають світло на діяльність іншого, не менш потужного, інструменту «великого терору» як особлива трійка НКВС на Одещині. У період з 21 вересня по 2 листопада 1938 року позасудовим органом на чолі з П. Кисельовим було засуджено 2094 особи [1, ф.5, спр.68251, т.2, арк.192]. За одне засідання Трійка розглядала від 80 до 163 кримінальних справ. Так, 21 вересня 1938 року за участі начальника обласного підрозділу НКВС, секретаря обкому партії і прокурора вирішувалася доля 80 осіб, 49 із яких засуджено до розстрілу. У подальшому «конвеєр смерті» виглядав таким чином: 23 вересня 1938 року винесено вирок 93 особам, із них 74 підлягали розстрілу; 8 вересня 1938 р. – розглянуто провину 111 арештантів, із них 38 покарано на смерть; 9 вересня 1938 р. – до 43 осіб із 112 застосовано вищу міру покарання; 13 вересня 1938 р. – оголошено вирок 161 особі, з них 116 засуджено до смерті; 14 вересня 1938 р. – смертні вироки винесені 74 особам із 163, які звинувачувалися у контрреволюційних злочинах; 15 вересня 1938 р. – розглянуто кримінальні справи на 158 осіб, 109 із яких засуджено на смерть; 19 вересня 1938 р. – із 90 осіб засуджених, 72 особи підлягали розстрілу; 2 листопада 1938 р. – вердикт винесено 121 особі, з них 71 чол. мали бути страчені [1, ф.5, спр.68251, т.3, арк.77-206].

Попри цілковиту відданість ідеалам пролетарської революції, заповзятість у знищенні «ворогів народу» Павлу Петровичу Кисельову не вдалось особисто уникнути репресій. 15 листопада 1938 року «за підривною роботу у системі НКВС УРСР» П. Кисельова було заарештовано, а 23 лютого 1939 року розстріляно у Москві. За іронією долі гвинтику сталінського репресивного механізму

П.Кисельову було уготовано як роль ката, «чистильника радянського суспільства», так і статус жертви, яка постраждала від тоталітарного режиму.

Література

1. Державний архів Служби безпеки України.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

* Свідчення Віктора Сальникова про застосування одеськими чекістами надзвичайних методів допиту збігаються з показами колишнього начальника Житомирського управління НКВС УРСР Г. Вяткіна, який опираючись на висловлення начальника особового відділу Одеської армійської групи Лук'янова, стверджував: «Говорячи про методи слідства в Одеському облуправлінні Лук'янов мені розповідав, що в Одесі діти, які проживали неподалік облуправління, граючи між собою, кричали: «Колись шпигун і т. п.». Все це по словам Лук'янова відбувалось у зв'язку з тим, що працівники облуправління допитували заарештованих так, що чути далеко за межі приміщення УНКВС». (Державний архів Служби безпеки України, ф.5, спр. 68251, т.1, арк. 144).

УДК94 (477) “1812-1835”

ГЕОГРАФІЯ ПРОЖИВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ ст.

О.А. БАЧИНСЬКА,

докт. іст. наук., проф.,

Одеський національний університет імені І.І.Мечникова

(Україна)

Проблема історії українського козацтва – одна з центральних тем у дослідженнях, присвячених періоду пізнього середньовіччя та нового часу. Історіографічне вивчення цієї теми досить значне, разом із тим її висвітлення, як правило, обмежується 1775 р., тобто ліквідацією Запорозької Січі, віддаючи належне лише Чорноморському козацтву як продовжувачу запорозьких традицій. Задунайське козацтво, або так звані турецькі запорожці, сформувалось уже після 1775 р. у межах Османської імперії, тому його історія вимагала спеціального вивчення з переоцінкою їх ролі та значення у взаємовідносинах двох імперій – Російської та Османської. За останній час з'явилося достатньо конкретно-історичних та узагальнюючих робіт із історії турецьких запорожців. Запропонована публікація ставить за мету дослідити розселення задунайських козаків на території Бессарабії в період, коли відбулась зміна влади на даній території з османської на російську. Даний аспект висвітлено в історіографії досить фрагментарно, розглядаючи окремі населені пункти, що пов'язані з формуванням Дунайського козацького війська у 1828 р. в Аккерманському повіті Бессарабії. Ми пропонуємо звернутися до більш розширеного періоду – 1812-1835 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена завершенням російсько-турецької